

JAHON VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA ONOMASTIKA VA TOPONIMIKA: NAZARIY VA AMALIY YONDASHUVLAR

*Nargizaxon Boltaboyeva Maxammatjon qiz,
Andijon davlat chet tillari instituti o'qituvchisi*

Annotatsiya: O'zbek tilshunosligida onomastik tadqiqotlar ko'lamining kengayishi ushbu ilmiy sohaga sezilarli rivojlanish, shakllanish va taraqqiyot olib keldi. Ushbu maqolada jahon va o'zbek tilshunosligida onomastika va toponimika fenomenlari tadqiqi haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Maqolada turli olimlarning nazariy yondashuvlari, metodologik qarashlari hamda toponimika leksikasining fan sifatida rivojlanishiga qo'shgan hissalarini tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot, shuningdek, onomastik tadqiqotlarning ahamiyatini, ularning madaniy va tarixiy kontekstda o'rganilishi zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Toponimika, toponimiya, toponimist, topos, onomastika, lingvistika, leksikologiya, antroponimika, etnonimika, tasviriy toponimika, Regional toponimika, onomastik terminologiyani

ОНОМАСТИКА И ТОПОНИМИКА В МИРОВОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

*Наргизахон Болтабоева Махамматжон қизи,
преподавателя Андиганского государственного института иностранных языков*

Аннотация: Расширение сферы ономастических исследований в узбекском языкознании принесло значительное развитие, становление и прогресс этой научной области. В данной статье представлена подробная информация об изучении явлений ономастики и топонимики в мировом и узбекском языкознании. В статье анализируются теоретические подходы, методологические взгляды и вклад различных ученых в развитие лексики топонимии как науки. Данное исследование также показывает важность ономастических исследований и необходимость их изучения в культурно-историческом контексте.

Ключевые слова: Топонимика, топонимия, топонимист, тоpos, ономастика, языкознание, лексикология, антропонимика, этнонимика, описательная топонимия, региональная топонимия, ономастическая терминология.

ONOMASTICS AND TOPONYMY IN WORLD AND UZBEK LINGUISTICS: THEORETICAL AND PRACTICAL APPROACHES

*Nargizaxon Boltaboyeva Maxammatjon qizi,
teacher of the Andijan State Institute of Foreign Languages*

Abstract: The expansion of the scope of onomastic research in Uzbek linguistics has brought significant development, formation and progress to this scientific field. This article provides detailed information on the study of the phenomena of onomastics and toponymy in world and Uzbek linguistics. The article analyzes theoretical approaches, methodological views and the contribution of various scientists to the development of toponymic vocabulary as a science. This study also shows the importance of onomastic research and the need to study it in a cultural and historical context.

Keywords: Toponymy, toponymy, toponymist, topos, onomastics, linguistics, lexicology, anthroponymics, ethnonyms, descriptive toponymy, Regional toponymy, onomastic terminology

Kirish. O'tgan asrning o'rtalarida o'zbek tilshunosligining tadqiq doirasi ancha kengaydi va unda an'anaviy grammatika, leksikologiya, semasiologiya sohalaridan o'z maqsad va vazifalariga ko'ra farqlanuvchi yangi yo'nalishlar paydo bo'la boshladi. Mana shu davrda paydo bo'lgan va rivojlanishga yuz tutgan yangi yo'nalishlardan birini o'zbek onomastikasi tashkil qiladi. Ma'lumki, atoqli otlarga qiziqish o'tmishda ham bo'lgan. Kishi ismlari, joy nomlarining paydo bo'lishi, etnografiyasi, ma'no va etimologiyasi haqida tarixiy yozma manbalarda anchagina qiziqarli fikrlar mavjud. Ammo atoqli ot materiallarini sistemali va izchil ravishda to'plash, ularni ilmiy asoslarda keng ko'lamda tahlil qilish o'zbek filologiyasida o'tgan asrning 60-yillaridan boshlandi.

Adabiyotlar tahlili. Bu boradagi ilk qadamlar H.Hasanov, T.Nafasov, E.Begmatovlarning tadqiqotlarida

o'z ifodasini topdi va o'zlarining tadqiqotlari orqali ko'plab izlanishlar olib bordi. "Toponim deb bir joy nomiga aytiladi: lotincha topos - yer, onoma – nom, ism. Joy nomlari yig'indisi toponimiya bo'ladi. Joy nomlarini o'rganuvchi fan esa toponimika deb ataladi. Toponimist shu soha bilan shug'ullanuvchi mutahassisdir"[1,3]. Bunday ilmiy faoliyati bilan O'rta Osiyo, shuningdek, toponimika faniga salmoqli hissa qo'shgan olimlarimizdan biri S.Qorayev "Toponimlar shunday so'zlarki, ular uzoq davr davomida iste'molda bo'lganidan grammatik va fonetik jihatdan o'zgarishlarga uchragan" ligini ta'kidlab o'tgan. [2,251] Bunday tadqiqotlarni ingliz va o'zbek tilida tahlil qilish bizning asosiy vazifalarimizdan biri bo'lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Keyingi yillarda o'zbek nomshunosligi, ayniqsa, uning toponimika, antroponimika, etnonimika sohalari jadal rivojlandi. Endilikda o'zbek antroponimlarining materiallari qoniqarli ravishda to'plangani va tadqiq qilingani, deyarli barcha viloyatlar, bir qator tumanlar toponimiyasi monografik tarzda o'rganilganini qayd etish mumkin. O'zbek tilshunosligida onomastik tadqiqotlar ko'lamining kengaya borishi bu ilmiy sohaning rivoji, shakllanishi va ravnaq topishiga olib keldi. Hozirda kishi atoqli otlari, toponimlari va etnonimiyasiga munosabat tubdan o'zgariganligi sababli, nomlar nafaqat lisoniy material, balki xalq tarixi, madaniyati va ma'naviyatining nodir merosi sifatida ham e'zozlanadigan va o'rganiladigan bo'ldi. Natijada o'zbek onomastikasining tadqiq yo'nalishlari yanada kengaydi va nufuzi oshdi. O'zbek nomshunosligining paydo bo'lishi va zamonaviy ilmiy soha sifatida shakllanishi bu sohaning o'ziga xos ilmiy terminologiyasining yaratilishi hamda uning rivoji va takomiliga sabab bo'ldi. O'zbek onomastikasining tarmoqlari:

Antroponimika - nomshunoslikning kishi ismlarini o'rganuvchi bo'limi

Toponimika -nomshunoslikning joy nomlarini o'rganuvchi sohasi

Kosmonimika - nomshunoslikning kosmik fazoda joylashgan samoviy obyektlarini o'rganuvchi sohasi

Zoonimika -nomshunoslikning hayvonlarga qo'yilgan atoqli otlarini o'rganuvchi tarmog'i

Etnonimika -har qanday etnos (urug', qabila, elat, xalq, millat va b.) ning nomi [3,4].

Atoqli otlarning paydo bo'lishi, rivoji ko'plab lisoniy va nolisoniy omillar bilan bog'liqdir. Shu sababli, atoqli otlar tadqiqotchisi nomlarni tahlil qilishda tilshunoslikdan tashqari boshqa fanlarning ilmiy usullaridan, ular erishgan yutuqlardan foydalanadi. Ushbu hol onomastika sohasining boshqa ijtimoiy va tabiiy fanlar bilan munosabatini yuzaga keltiradi. Ushbu munosabatni quyidagilarda aks etganini ko'rish mumkin: toponimika va leksikologiya, toponimika va etimologiya, toponimika va dialektologiya, toponimika va geografiya, toponimika va lug'atshunoslik, toponimika va leksikografiya, toponimika va tarix, toponimika va kartografiya, onomastik statistika kabi.

Onomastikaning tahlil usullari. Atoqli otlarni o'rganish bilan bog'liq tahlil usullari uch guruhga bo'lish mumkin:

1. Onomastik nazariyalarga daxldor terminlar: ilmiy toponimika, onomastik yo'nalish, onomastik tekshirishlar, tarixiy nomlarni tiklash printsiplari, tarixiy-etimologik yo'nalish, toponimika metodologiyasi, toponimik qonuniyatlar, xususiy toponimika, umumiy toponimika kabi.

2. Atoqli otlarni o'rganishning ilmiy yo'nalishlari: ismlar etnografiyasi, kartografik toponimika, onomastik leksikografiya, toponimik atlas, toponimik leksikografiya, toponimlarni kompleks o'rganish, toponimlarning tarixiy-etimologik tadqiqi, toponimlarning entsiklopedik lug'ati, toponimlarning etimologik lug'ati, toponimlarning etimologik tadqiqi va b.

3. Ilmiy tadqiq usullari: toponimik klassifikatsiya-onomastik tasnif, toponimik klassifikatsiya-toponimik tasnif, toponimik qatlamni belgilash, xronologik tasnif, ekstralingvistik klassifikatsiya, estetik tasnif kabilardir.

Tahlil va natijalar. Onomastikaning tarmoqlaridan biri Toponimikaga o'tgan asrning oxirlaridauning turli masalalariga faol qiziqish va Toponimik tizimlarini ko'rib chiqish borasida muntazam ravishda tadqiqotlar olib borildi. Toponimika - jo'g'rofiy nomlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi, o'zgarishi va to'g'ri yozilishini o'rganuvchi fan bo'lib turli izlanishlar vatadqiqotlar olib borilgan. XIX asr oxirlaridan e'tiboran dunyoda amaliy grammatika, xususan kartografiya ehtiyojlari munosabati bilan toponimikaga qiziqish kuchaydi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'ldi. Geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi. Masalan, Angliyada 1923-yilda dunyoda birinchilardan bo'lib mamlakatdagi barcha toponimik ishlarni muvofiqlashtirish uchun "Toponimika jamiyati" tuzildi. Keyinchalik, G'arbiy Yevropa, Fransiya, Germaniya. Po'lish va boshqa mamlakatlarda ham huddi shunday jamiyatlar yoki guruhlar paydo bo'lgan edi [4,5] Bu izlanishlar geografik nomlarning shakllanishi va zamonaviy barqarorligida chog'ishtrma tilshunoslik muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek,

mamlakatning turli mintaqalari onomastikasini o'rganish muammolari alohida dolzarb bo'lib, bu bir tomondan, til va etnik guruh tarixiga qiziqish ortib borayotgani ikkinchi tomondan bo'lib onomastikaning tarixiy va madaniy hayot bilan o'zaro bog'liqligi bilan izohlanadi.

O'zbekistonda toponimika fanining va geografik atamashunoslikning rivojlanishida professor H.H.Hasanovning xizmatlari katta olimning "Geografik nomlari imlosi" (1962), "O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan" (1965), "Geografik nomlar siri" (1985). "Yer tili" (1977). "Geografiya atamaları lug'ati" (1966). "O'rta Osiyolik geograf va sayyohlar" (1964), "Sayyoh olimlar" (1981) kabi asarlarida, ko'plab risolalari va maqolalarida O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda joy nomlarini o'rganishga qadim dahamiyat berib kelingani qayd qilingan. Tilshunos toponimistlardan professorlar T.Nafasov, Z.Do'simov, dots.N.Oxunov O'zbekistonda toponimikasining rivojlanishiga, toponimlarning nominatsion (nomlanish) qonunlarini ochib berishga salmoqli hissa qo'shdi va ko'plab joy nomlarining etimologiyasini aniqlab berdilar. O'zbekistonda toponimika fanining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan olimlardan biri T.Nafasov O'zbekistonda birinchi bo'lib toponimikadan nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Keyinchalik sohaga oid bir qancha risola, maqolalar chop etdi. Uning "O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati"da (1988), asosan, Janubiy O'zbekistondagi mikrotoponimlar etimologiyasi yoritilgan. Shu bilan birga mintaqadagi Boysun, Kesh. Chag'onyon, Qarshi kabi ba'zi tarixiy toponimlarga ham etimologik izoh berilgan. Z.Do'simov Xorazm toponimiyasini o'rganib, joy nomlarining tarixi va etimologiyasi, ularning lingvistik xususiyatlari, modellari va tiplarini aniqlash sohasida ishladi. "Xorazm toponimlari" monografiyasida (1985) Xorazm toponimlarining shakllanishi va ularning taraqqiyot bosqichlarini tadqiq qildi. Respublika joy nomlarining kelib chiqishi tarixini va millat, qabila, elat, urug'-aymoq nomlarining kelib chiqish tarixini (etnogenezini) hamda geografiyaga oid atamalarni o'rganishda Ya.G'.G'ulomov, R.N.Nabiyev, A.R.Muhammadjonov, F.Abdullayev, S.Ibrohimov, O'zbekistonda birinchi toponimik kartoteka tuzishda ishtirok etgan H.T.Zarifov, etnograflar - E.Fozilov, M.Shoabdurahmonov, X.Doniyorov, R. Qo'ng'irov, geograflar - H. H. asanov, S.Q orayev kabilarning ishlari diqqatga sazovordir.

Toponimikaning o'zi ham majoziy ma'noda insoniyat tarixining o'ziga xos ko'zgusi sifatida ifodalinishi mumkin. "Geografik nomlar manzilgina emas, balki ko'pdan-ko'p axborot - tarixiy, geografik, lingvistik ma'lumot tashiydi. Har qanday geografik nom muayyan mazmunga ega, ma'nosiz nom bo'lmaydi" deb fikr bildirgan toponimshunoslardan Zohid Madrahimov o'zining o'quv qo'llanmasida [4,13]. Lekin, buo'rindashuni takidlash joizki, olibborilgan izlanishlar faqat bir til uchun hos bo'lib, ingliz va o'zbek tillaridagi toponimlarnazariy va lingvistik jihatdan o'rganish asosiy muammolarimizdan biridir. Toponimikaning nazariy va amaliy asoslari ishlab chiqildi, Toponimika sohasida bir qancha tadqiqotlar maydongakeldi. Bunda bir necha tilshunoslartoponimikaning turli hil xususiyatlarini tadqiq qilishgan. Jumladan:

- Toponimlarni ilmiy tadqiq etishda ingliz olimlaridan K.Kameron, D.A.Mills, U.Edison, A.Uillyam, T.Bayn, B.Koks, G.Margaret, I.Eylert, M.Kelly shuningdek amerikalik J.R.Styuart, A.Drey, D.P.Jon, S.Ivmalm, A.P.Morgan kabi olimlar kata ishlarni amalga oshirgan

- Toponimikaning nazariy muammolarini ishlab chiqish va toponimik tadqiqot usullarini ko'rib chiqishda V.A.Nikonov, A.V.Superanskaya, A.P.Dulzon, E.M.Murzaye, V.N.Toporov, O.N.Trubachev, N.V.Podolskaya, B.A.Serebrennikov, N.F.Alefrenk, E.Begmatov tadqiqotlar olib borgan

- Tasniflarni tartibga solish, onomastik terminologiyani tizimlashtirishda T.P.Bondaruk, V.A.Kazakevich, L.A.Kapanadze, N.V.Podolskaya, F.P.Savarenskiy, A.I.Sobolevskiy, N.I.Tolstoy V.B.Shostakovich ilmiy izlanishlar olib borib turli hil kitoblar va monografiyalar yozgan

- Toponimlarning leksikagako'rabo'linishining lingvistikasoslash va semantik xususiyatlarini: V.V.Bartold, S.Berg, Y.A.Karpenko, A.K.Matveev, M.Selishchev, A.V.Superanskaya, O.N.Trubachev.

- Regional toponimikaning etnolingvistik tahlil qilishda F.Y.Korsch, F.Y.Kryukov, V.P.Lemtyugov, O.N.Trubachev, M.Selishchev kabi toponimistlar ilmiy izlanishlar olib borgan. [5,23]

Xulosa. Keyinchalik Toponimikaga oid bir nechta kitoblar, lug'atlar, risolavamonografiyalarnashretildi va boshqa bir qancha toponimshunos olimlar tomonidan toponomik atamalar ustida izlanishlar olibborilib disertatsiyalar himoya qilindi.

Toponimikaga yondashuv turlicha bo'lib, mavjud tavsifiy toponimikadan tanqidiy gacha rivojlangan toponimikadir. Tasviriy toponimika to'plashga e'tibor beradi. Joy nomlari va ularning ortidagi tarixni tasvirlash va ularni tashkil etuvchi lingvistik tuzilmalar ishlab chiqilgan. Ba'zi tadqiqotlar bilan bog'liq tavsiflovchi toponimika borasida M.Kelli ilmiy izlanishlari bilan ingliz toponimika fanining rivojiga ulkan

hissa qo'shgan. Shuningdek Lens, Mak.Artur, Makkaferti, Lauder va boshqa shu kabi toponimist olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan. Boshqa tomondan, tanqidiy toponimik tadqiqotlar asosan e'tiborni qaratadi va bu kabi ijtimoiy-madaniy jihatlarning ta'sirini ochib berish, mafkura, motiv va ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy joylarga nom berish amaliyoti bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilgan. O'tkazilgan tadqiqotlar Madden, Jordan, Redwood kabi tadqiqotchilar tomonidan va Alderman va Ndlovu toponimikaning maqsadlari ilmiy fikrlarni ochib berdi va toponimikaning rivojiga ulkan hissa qo'shildi [6.2].

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu amaliyot joylarni nomlash boshqa ijtimoiy munosabatlar bilan yaqin aloqada millat qurish, hokimiyatni qonuniylashtirish va shu kabi amaliyotlar mafkuralarni shakllantirishda muhim ekanligi bildirdi. Toponimika shulardan biri bo'lgan zamonaviy davrdagi muhim ijtimoiy tadqiqotlar turi hisoblanadi. Bunday qiyosiy tadqiqotlarimiz uchun ingliz olimlarining ishlari lingvistik tadqiqotlari xam ko'plab ma'lumotlar berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. H.Hasanov "O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan" Toshkent.1965., - B.3;
2. S.Qorayev "Toponimika" Toshkent — 2006.,B,251;
3. «Onomastika va Toponimika» fanidan ma'ruza matnlari., Nukus – 2012.B.4;
4. Zohid Madrahimov "Tarixiy toponimika" (o'quv qo'llanma) Toshkent 2017., B5-13;
5. Т.О.Васильевна «Лексико-семантический и структурно-грамматический аспекты топонимики» Диссертация, Башкирский государственный университет. – С.23;
6. Nurhayati "Toponymy and Branding of Modern Residential Sites in Semarang" E3S W eb of Conferences 73, 0 (2018) <https://doi.org/10.1051/e3sconf/2018730> ICENIS 2018. P,2;
7. M.W. Wanjiru, K. Matsubara, "Toponymy and Branding of modern residential sites in semarang" J. Cult. Geo.(2017).,B,4;
8. M. H. Kelly. "Names". (1999);
9. P. Jordan. "Onomàstica", A. S. O. 2.2016.